

recension

AV ANN-MARI SELLERBERG

Sociologiska institutionen, Lunds universitet

Ulrica Lövdahl (2001) *The Social Construction of Mental Health in Nordic Psychotropic Drug Advertising*. Diss. Åbo: Åbo Akademi

Reklam för psykofarmaka

Hur konstrueras mental hälsa i reklamen för psykofarmaka? Det är temat för Ulrica Lövdahls avhandling, *The Social Construction of Mental Health in Nordic Psychotropic Drug Advertising*. Avhandlingen innehåller en första del, bestående av fem kapitel, samt en sammanfattning. Dessutom inkluderas fem artiklar (se referenser nedan). Lövdahls analys rör psykofarmakareklamen i fyra nordiska länder, i dessa länders läkartidskrifter. Hon framhåller starkt att läkarna har en nyckelposition i sammanhanget på så sätt att det är de som skriver ut psykofarmaka. Hon hänvisar till studier som visar den mycket spridda psykofarmak användningen i västliga länder; kvinnor i mycket högre utsträckning än män använder psykofarmaka.

Det är ett omfattande material som Ulrica Lövdahl grundar sin undersökning på. Det handlar om annonseringen för psykofarmaka under ett helt decennium – mellan 1975 och 1985 – i Danmark, Finland och Sverige. Vidare analyseras åren 1975, 1985 och 1995 i Danmark, Finland, Norge och Sverige. De tidskrifter som Ulrica Lövdahl undersöker är *Ugeskrift for læger* (Danmark), *Suomen lääkärilehti* (Finland), *Tidsskrift for den norske lægeforening* (Norge) och *Läkartidningen* (Sverige).

Inför detta material ställer Ulrica Lövdahl frågor som: Hur beskriver reklamen psykofarmakas verkningar? Hur avbildas användarna av psykofarmaka? Hur tecknas kvinnor respektive män? Vad gör kvinnor respektive män på reklamens bilder? Hur framställs mental hälsa? Hur framställs mentala problem?

En kvinnomedicin

Ulrica Lövdahl summerar en utveckling och tendens. Om jag börjar med ett slutår i sammanhanget, 1995, så finner hon en förändring: de nya antidepressiva medlen, så kallade SSRI-medel, framställs i reklamen som en kvinnomedicin. Allt fler vardagsproblem i kvinnors liv medikaliseras. Detta är en grundläggande tanke i avhandlingen och Lövdahl framställer olika teoretiska synsätt på denna utveckling. Hon återger forskare som ser denna utveckling som ett tecken på att medicinen mer allmänt blir en allt viktigare institution för social kontroll i samhället.

Lövdahl återger även forskare som utgått från ett motsatt teoretiskt perspektiv. Från denna utgångspunkt ses patienterna inte som passiva och möjliga att kontrollera på detta sätt. I stället ses de som rationella aktörer. Den ökade medikaliserings tolkas då så att allt fler människor idag kräver och vill ha mediciner. Därmed medikaliseras allt mer av vardagslivet.

Lövdahl återger Deborah Luptons resonemang, att båda dessa synsätt som grovt förenklade. Mötet mellan patienterna och medicinens värld är på intet sätt okomplicerat. Det karakteriseras, anser Lupton, av spänningar och motsättningar. Patienternas beroende eller självständighet i val och beslut måste preciseras i varje situation. Och situationerna skiftar. Just när det gäller psykofarmaka – med sjukdomar som depression och svåra mentala problem – blir dock ett synsätt som ensidigt utgår från aktiva konsumentorienterade patienter problematiskt. I dessa sammanhang tenderar patienten att bli beroende av sin läkare.

Jag vill redan här inskjuta ett förklarande omdöme: Mot denna bakgrund blir det mycket begripligt att Ulrica Lövdahl i sina resonemang riktar sitt fokus just mot läkarna, trots att hennes empiriska material utgörs av reklam – och inte empiri som direkt rör läkarna. Mer om detta problem senare.

Metaforer, ikoner eller användare?

Vad avbildar då annonserna? Är det metaforer för mental hälsa och mental sjukdom? Är det användarna av psykofarmaka? Eller är det så kallade ikoniska bilder, dvs medicinpaket, diagram, tabletkartor? Lövdahl urskiljer i sin analys tre skilda typer av metaforer.

1. Eskapistiska metaforer
2. Metaforer som avser fångenskap
3. Reduktionistiska metaforer

Eskapistiska metaforer beskriver fåglars flykt mot himlen, blomstrande ängar, naturscenerier mm. Fångenskapens metaforer är t.ex. en rad av fallna domi-nobrickor, ett förfallet hus, en dansös vars balettskor ligger oanvända då före-ställningen annonseras inställd. De reduktionistiska metaforer som Lövdahl återger är maskiner, eller som i en annons en hjärna där ena halvan är ett tillt-rasslat virrvarr, och den andra klar och maskinellt redig. När Lövdahl talar om reduktionistiska bilder menar hon att i dessa framställs sjukdomen som biolo-gisk, organisk och möjlig att bota genom tillskott av psykofarmaka av något slag.

Hur avporträtteras då användarna av psykofarmaka? Ulrica Lövdahl katego-riserar bl.a. efter ålder, kön, yrke och socialt sammanhang. Hon har även Erving Goffman som förebild och analyserar olika positioner som användarna intar. Vem är den stödjande? Vem har kraften på bilden?

Lövdahls tolkningar blir en analys av hur kön/genus utövas ("doing gender") i reklamen. Detta utövande av genus sker på olika sätt under de olika tiderna. På 70-talet avbildas både män och kvinnor i förvirring, desorientering. 1985, däremot, sätts kvinnorna in i ett socialt sammanhang. I den finländska pressen avbil-das professionella kvinnor – lärare, föreläsare, sekreterare – som behöver sömn-medel eller lugnande medel. 1995 ges en annan bild av kvinnor och psykofar-maka. Vid denna tidpunkt presenteras lyckliga bilder. I den finska läkartidning-en möter vi en ung vacker kvinna som solar sig. 1995 är det i Sverige ofta mede-lålders par i psykofarmakareklamen. Den svenska reklamen anspelar ofta på att paret kan fortsätta sin ungdomliga sexuella relation även om de använder den psykofarmaka reklamen avser.

De ikoniska bilderna – tablettburken eller kartan med tabletter, diagrammet – försvinner helt på 90-talet. Reklamen för psykofarmaka har blivit mer emotio-nell och symbolisk, anser Lövdahl.

Vågor

Ulrica Lövdahl urskiljer svängningar, vågor, när det gäller synen på psykofarma-ka. Varje ny typ av medicin tenderar att presenteras som något av en underme-dicin. Tidigare har bensodiazepinerna uppfattats på detta sätt. Efter den positiva lanseringen kom debatterna om beroendet. Självhjälpsgrupper och organisatio-ner mot bensodiazepiner uppstod. På 90-talet kom så en ny drog, de så kallade SSRI-preparaten. Även dessa betraktades som något av mirakel, effektiva men

med få biverkningar. I reklamen i USA har t ex Prozac framställts så att användaren blir mer effektiv på jobbet, helt enkelt blir mer av sig själv. Lövdahl återger dessa svängningar och visar på så sätt hur ”konstruktivismbenäget” detta område är. Det sker ständigt nya gränsdragningar. Området ligger öppet för varierande sociala konstruktioner av mental hälsa.

Omdöme

Först vill jag återge tre särskilt goda egenskaper hos Lövdahls avhandling: reda, ämne och skrivsätt. Om jag börjar med reda: Det är ett omfattande material som Ulrica Lövdahl bringar reda i. Det handlar om olika länder och olika typer av utbildningar som hon kodat fram. Hon behandlar även olika typer av psykofarmaka. Att överhuvudtaget klara att hantera ett sådant stort material fordrar organisationsförmåga och beslutsamhet om hur materialet skall tacklas.

Jag vill även ge Lövdahl en eloge för att hon ger sig i kast med detta ämne. Det är viktiga tidsdokument som på ett markant sätt visar hur friskt och sjukt i reklamen varierar mellan tider och mellan länder. Ulrica Lövdahls skrivsätt är oprentiöst. Hon kommunicerar i sin text med läsaren, vilket inte är helt självklart att skribenten gör inom avhandlingsgenren.

Vid disputationen behandlades några aspekter av avhandlingen som även blir väsentliga i mitt sammanfattande omdöme. Först vill jag notera att inga bilder förekommer i en avhandling där bildmaterial utgör det empiriska underlaget. Åtminstone några exemplifierande bilder skulle givit läsaren möjlighet att följa författarens tolkningar.

Den andra aspekten är en i avhandlingen antagen ”orsakskedja”. Lövdahl framför att reklambilden av de kvinnliga användarna är en stereotyp bild. Hon går emellertid vidare och talar om denna stereotypa bild som överförd till läkarnas föreställningsvärld. Detta resulterar så i nästa steg, nämligen i konkreta handlingar så att läkarna övermedikaliserar kvinnornas hälsobekymmer. I ett flertal resonemang utgår Lövdahl sålunda på ett väl förenklat sätt från att den reklam hon analyserar påverkar läkarnas tolkningar av världen och – i nästa steg – att reklamens bilder påverkar förskrivningen av psykofarmaka. Frågor som dessa kan dock aldrig besvaras genom det material Lövdahl samlat in.

I avhandlingen riktas blicken mot en yrkesgrupp, nämligen läkarna. Ovan har jag diskuterat den antagna ”orsakskedja” som Lövdahl framlägger. De som utformar annonserna är dock yrkesfolk inom reklambranschen. När det empi-

riska materialet just utgörs av reklambilder blir det snarare av intresse med denna yrkesgrupps föreställningar kring de bilder man skapar.

Ytterligare en kritisk synpunkt är att det analytiska perspektiv som avhandlingen grundar sig på inte framställs på ett tydligt sätt. Social konstruktivism kan behöva "kombinationsperspektiv". Ett möjligt "kombinationsperspektiv" är det sociala kontrollperspektivet. Ett alternativt perspektiv ser hur aktiva konsument/patienter driver på och ökar medikaliseringen och utskrivning av psykofarmaka. Ett tredje perspektiv är det sociala dynamikspelet. Vid slutdiskussionen klargjorde Ulrica Lövdahl att det perspektiv som låg under avhandlingen var det första, nämligen det sociala kontrollperspektivet. Det hade varit rimligare att tydligt presentera denna teoretiska utgångspunkt som avhandlingens perspektiv. Sammanfattningsvis kan sägas att Ulrica Lövdahls doktorsavhandling *The Social Construction of Mental Health in Nordic Psychotropic Drug Advertising* klart uppfyller de krav som ställs på en doktorsavhandling. Samtidigt finns här en problematisk glidning – nämligen den att skribenten drar slutsatser om sådant som empirin inte alls behandlar.

Referenser

- Hägglund, U. and Riska, E. (1990) *Är finländsk psykofarmakareklam sexistisk?* Sosiaalilääketieteellinen Aikakauslehti 27:289-297.
- Lövdahl, U. (1997) *Eskapism, fångenskap och reduktionism: Metaforer i reklam för psykofarmaka i nordiska läkartidskrifter.* Sosiaalilääketieteellinen Aikakauslehti 34:296-306.
- Lövdahl U., Riska, Å. and Riska, E. (1999) *Gender display in Scandinavian and American advertising for antidepressants.* Scandinavian Journal of Social Medicine 27:306-310.
- Lövdahl, U. and Riska, E. (2000) *The construction of gendered moods in Nordic psychotropic drug advertising.* International Journal of Health Services 30:387-406.
- Riska, E. and Hägglund, U. (1991) *Advertising for psychotropic drugs in the Nordic countries; metaphors, gender and life situations.* Social Science and Medicine 32:465-471.

recension

AV EVA WIKSTRÖM

FoU-Kronoberg och Institutionen för samhällsvetenskap, Växjö universitet.

Matts Mattsson (2001) *Stenar under vattenytan – forsknings- och utvecklingsarbete problematiserat*. Lund: Studentlitteratur

Bokens syfte är att problematisera forsknings- och utvecklingsarbete genom att förtydliga innebörden i begreppen. Författaren ägnar särskild uppmärksamhet åt välfärdssektorns nya FoU-verksamheter. Olika teorier, perspektiv, föreställningar och exempel lyfts fram. Vad menas med forskning i dessa sammanhang? Håller en ny typ av forskning på att växa fram? Hur kan man se på förhållandet mellan teori och praktik? Problematiseringen innebär att fler frågor ställs snarare än att svar presenteras. Författaren fokuserar på "F" i FoU varför utbildning och utvecklingsarbete endast berörs i förbigående. Det är en angelägen bok för FoU-aktörer och alla andra som intresserar sig för förhållandet mellan teori och praktik samt relationen mellan vetenskaplig kunskap och annan kunskapsproduktion.

Författarens forskningsintresse väcktes på 1980-talet då han var s.k. barfotaforskare i ett projekt med syftet att förbättra förhållanden för människor i utsatta bostadsområden. Därefter har han haft en samordnande roll i ett FoU-projekt "Samhällsarbete och politik" där forskare, politiker, tjänstemän och olika medborgargrupper medverkade. Detta resulterade i författarens doktorsavhandling, *Vinter i folkhemmet* (1996). Sedan 1997 har han arbetat deltid vid två FoU-enheter där han försökt slå bryggor mellan fält, yrkesutövning, utbildning och forskning. Dessutom är författaren universitetslektor i specialpedagogik där det ständigt pågår diskussioner om förhållandet mellan fält och högskola, praktik och teori. Dessa erfarenheter bildar en viktig grund för bokens tillkomst.

Boken består av sex kapitel där FoU jämförs med andra typer av forskning och där olika forskningsansatser ställs mot varandra. Det finns även en fördjupning

i vad barfotaforskning och aktionsforskning innebär samt två exempel på FoU-projekt där författaren medverkat.

Som utgångspunkt för problematiseringen använder han en anekdot varur även bokens titel är tagen. Författaren gör olika tolkningar av anekdoten för att diskutera förhållandet mellan forskning och utveckling samt mellan utbildning och yrkesutövning. I anekdoten finns "kunskapens ö" som betecknar den akademiska världen, och "fastlandet" som står för praktikerfältet. Vattnet mellan ön och fastlandet förenas med en "bro" eller "båt" som framförallt liknas vid FoU. Efter inledningskapitlet gör författaren jämförelser mellan FoU och annan typ av forskning, för att ringa in vad som kännetecknar FoU. På "kunskapens ö" menar han att det finns en vedertagen betydelse av begreppet forskning. Om "fastlandsbefolkningen" har en alternativ syn på forskning måste den därmed beskrivas i relation till den etablerade synen. Författaren menar därför att det kan vara lämpligare att tala om forskningen som mer eller mindre akademisk när "F" inom FoU ska diskuteras.

Mer eller mindre akademisk

Mattsson gör en indelning i universitetsforskning, sektorsforskning och företagsforskning. Universitetsforskningen beskrivs bland annat från den akademiska friheten, att forskaren är utbildad, att resultaten publiceras offentligt, att resurser fördelas utifrån vetenskapliga kriterier samt att resultaten bedöms av kollegor. Sektorsforskning står för forskning som motiveras utifrån en viss samhällssektors eller beställares behov av kunskap för att främja vissa ändamål som finansieras av sektorn eller beställaren som har makten genom anslagsgivande organ. Ofta är syftet att öka kompetensen bland de professionella yrkesverksamma inom samhällssektorn i fråga. Den akademiska friheten är begränsad då forskaren måste underordna sig anslagsgivaren. Företagsforskningen är ett ännu mer avgränsat tillämpningsområde. Det finns en strävan efter att forskningsresultaten ska bidra till vinstgivande utveckling och ökad anställningstrygghet. Mattsson menar att man kan betrakta det minskade forskarinflytandet och undermineringen av det akademiska självstyret som ett hot mot demokratin genom att maktförskjutningen medför marknadsorientering, politisering och trivialisering av kunskapsproduktionen. Utvecklingen kan enligt Mattsson leda till att forskningen blir ett redskap i händerna på politiker och tjänstemän, att det kritiska uppdraget faller, och allt upptänkligt kan kallas forskning. Å andra sidan

fortsätter han med att säga att välfärdssektorns nya FoU-enheter kan ses som inslag i en bred och nyskapande demokratiseringsprocess där nya grupper med stöd av forskare får ett ökat inflytande över kunskapsproduktionen. Om jag tolkat författaren rätt hänför han FoU till sektorsforskning, men han förordar att FoU bör ha universitetet som huvudman, för forskarens frihet och de vetenskapliga kriterierna.

Man kan då fråga sig om universitetsforskningen kännetecknas av ovanstående? I regeringens proposition 2001/02:15 *Den öppna högskolan*, talas det om att universitet och högskolor måste vara öppna mot omvärlden genom att bland annat bli mer aktiva med att erbjuda uppdragsutbildningar. Det förefaller alltså som problemet med den akademiska friheten även kan förekomma inom universitet och högskolor. Frågan om forskning som mer eller mindre akademisk är då inte en specifik fråga för FoU.

Styrning

De nya FoU-enheterna är sammanvävda med den offentliga välfärdssektorn. Härigenom menar Mattsson att organisationsformen kan leda till att forskarens kritiska uppdrag faller. FoU-miljöer är dock organiserade på olika sätt. Här hänvisar författaren till Ekermo (2000) som delar in FoU-enheterna i fyra olika modeller som delvis överlappar varandra. "Den akademiska principen" utmärks av att vetenskapliga kriterier väger tungt. "Förvaltningsprincipen" har sin hemvist i kommunala förvaltningar och här är det tvärtom de utomvetenskapliga kriterierna som har företräde. "Handledningsprincipen" innebär att forskare på FoU-enheten främst handleder praktiker som genomför olika FoU-projekt. "Nätverksprincipen" slutligen står för FoU-enheter där samordnaren agerar som spindeln i ett regionalt nätverk av samverkande forskare och praktiker. Här kan det vara svårt att avgöra vem som är uppdragsgivare. Mattsson menar att frågan om "F" i FoU generellt förblir obesvarad inom FoU-enheterna men speciellt där de är organiserade enligt "förvaltningsprincipen".

"Forskaren agerar på ett fält där politiker, tjänstemän, olika medborgargrupper och marknaden har det största inflytandet. Dessa aktörer kan vara skickliga på att bedöma vad som händer på fältet, men mindre vana att bedöma vad som är god forskning. Här finns en utbredd osäkerhet om organisatoriska och ekonomiska förutsättningar, ansvarsgränser och vetenskapliga bedömningskriterier"(s.38).

Att aktörerna är mindre vana vid att bedöma vad som är god forskning ser jag som ett korrekt påstående, men innebär det verkligen med automatik att de är osäkra även inom andra frågor än just de vetenskapliga? Varför skulle aktörer inom FoU-enheter utifrån den "akademiska principen" vara mer säkra på organisatoriska och ekonomiska förutsättningar? Vilken av de fyra modellerna som författaren föredrar framgår inte direkt i texten men min tolkning är att han tar avstånd från "Förvaltningsprincipen", då han här och genom hela boken lyfter fram betydelsen av forskarens möjlighet att fatta beslut.

Perspektiv och makt att ta beslut

Författaren tar även hjälp av begreppen fundamental och praxisorienterad ansats för att problematisera FoU. Med fundamental ansats menas att forskningen utgår från en teori, ett perspektiv eller en metodologi som är forskarspecifik och därmed blir ett överordnat styrinstrument. Följden blir vanligen att ansats och resultat ter sig främmande och irrelevanta för de verksamma på fältet. De tycker inte att de har nytta av forskningen. I en praxisorienterad ansats underordnar sig forskaren villkoren som finns på fältet. FoU-enheten, enligt den praxisorienterade modellen blir en metodbyrå och en dynamisk tankesmedja där forskningen underordnas. Författaren menar att FoU-verksamheterna kan hänföras till praxisorienterad forskning. Han är i grunden positiv till modellen men vill lyfta fram ett principiellt problem. Forskaren blir ett redskap i händerna på politiker, socialchefer och starka professionella grupper. "F" i FoU har förlorat sin vederbörliga innebörd utan att ersättas av någon ny. Bör yrkeskåren självständigt avgöra vad som är värdefull kunskap? Ett allmänt kännetecken inom FoU, menar författaren är en osäkerhet om vem som ska bestämma vad. Mattsson har egen erfarenhet av detta då han tjänstgjorde vid en FoU-enhet som absorberades av den kommunala förvaltningen och där de utomvetenskapliga kriterierna hade förtur. Avsaknaden av professionellt baserad beslutsrätt hos forskaren ledde till att han lämnade anställningen.

Barfotaforskning och aktionsforskning

Barfotaforskning och aktionsforskning förs fram som viktiga, men kanske bortglömda referenspunkter för dagens FoU. Barfotaforskning likställs med forskning som bedrivs av forskare utan formell forskarutbildning. Författaren ser barfotaforskningen som ideal för FoU-enheter för att få fram medborgarperspekti-

vet framför att kompetensutveckla professionella. Aktionsforskning kopplas ofta till partsintressen och avsikt att åstadkomma samhällsförändringar. Här finns ingen värdeneutral eller kontextfri utgångspunkt. Det finns ingen "kunskapens ö" som är skild från praktikens fasta mark. Forskaren är utbildad och resultaten är offentliga. Forskaren arbetar tillsammans med de berörda. Mattsson menar att FoU-enheter skulle kunna utvecklas till sociala och kulturella centra i efter-satta bostadsområden för att stimulera och frigöra det civila samhällets resurser, alltså forskarstöd åt olika medborgargrupper. Vidare menar han att FoU-aktörer skulle kunna bidra till att utveckla aktionsforskningen både praktiskt och teoretiskt. Det skulle öka trovärdigheten för deras forskning utan att förlora huvudambitionen att utveckla praktiken.

Som exempel finns två FoU-projekt som illustrerar olikheter med vad "F" står för i FoU. Båda är aktionsinriktade, kombinerar "nyfikenhetsforskning" med utvecklingsarbete och har för avsikt att förändra teori och praktik. Gullängeprojektet är valt för att visa hur universitetsforskning och amatörforskning kan kombineras. Samma fält är utgångspunkt för studien, men amatörforskare och yrkesforskare agerar delvis på olika arenor med olika förutsättningar. I Albyprojektet låg betoningen på utvecklingsarbete. Syftet var att erbjuda deltagarna handledning och stöd att genomföra egna FoU-projekt. Siktet var inställt på kompetensutveckling och självförvaltande forskning.

Sammanfattande kommentarer

Vad är det då som kännetecknar FoU enligt Mattsson? Genom att placera FoU på en skala mellan icke akademisk och akademisk menar Mattsson att FoU hör till det icke-akademiska området. Jag ställer mig dock kritisk till denna dikotomi. Som medarbetare inom en FoU-miljö vill jag snarare se frågeställningen problematiserad utifrån kännetecknen på hur ovanstående kan mötas på ett fruktbart sätt, där själva mötesplatsen blir den utvecklande frågan. Är det nödvändigt att se det som två skilda världar, där forskaren sitter i sitt elfenbenstorn och grubblar över ointressanta frågor medan praktikern är ointresserad av all kunskap som inte är omedelbart nyttig? Tydén (1997) ger stöd för att frånga denna uppdelning och menar att de stereotypa bilderna främst baseras på främlingskap, osäkerhet och rädsla för det okända snarare än på faktiska förhållanden. Men är det forskaren som alltid kan avgöra vad som är värdefull kunskap? För vem är det värdefull kunskap? Mattsson tycks här blunda för att kärnan i FoU-verksamheterna

är att vara en länkorganisation mellan vetenskaplig relevans och verksamhetsrelevans, alltså en knutpunkt mellan verksamhet och forskning (Bergström et al. 2000). När det gäller forskningens organisering menar Mattsson att FoU kan betraktas som ett sätt att trivialisera och politisera forskningen. Å andra sidan kan FoU-enheterna ses som ett sätt att demokratisera och vitalisera forskningen. Här är Mattsson inte tydlig med sin egen ståndpunkt. Min tolkning är att han ser trovärdighetsbrister inom FoU-verksamheterna som FoU-aktörer kan komma tillrätta med genom att utveckla aktionsforskning både teoretiskt och praktiskt.

Sammanfattningsvis tolkar jag det som att Mattssons tyngdpunkt ligger åt att balansera mot en akademisering av FoU-miljöerna. Han klargör redan tidigt i boken att han vill lyfta fram "F" i FoU, men bokens huvudfråga var att tydliggöra innebörden av forsknings- och utvecklingsarbete. Varför författaren fokuserar på "F" framkommer inte direkt, anser han att "U:et" dominerar? Min uppfattning är att han är otydlig med FoU-miljöernas kärnverksamhet, genom att betrakta teori och praktik som två väsensskilda världar. Min mening är att det inte är vare sig "F" eller "U" som fått ny innebörd, utan att det är kombinationen mellan dem som är det nya. Här vill jag hänvisa till Swedner (1996) som säger att praktiker och teoretiker behöver varandra och att det viktigaste är att respektera att vi måste söka samförstånd och samverkan med våra olika erfarenheter och olika slag av kunskap. I stället för konkurrerande koncept bör olika former för kunskapsproduktion ses som komplementära och länkade till varandra (Bergström et al. 2000). Jag menar att Mattsson hade vunnit på att fokusera på "o" i FoU i stället för "F". Trots många invändningar och ifrågasättanden vill jag ändå varmt rekommendera boken, då den stimulerar till reflektion och nya frågor.

Referenser

- Bergström, Eva et al. (2000) *Det dolda universitetet. Framväxten av nya FoU-miljöer utanför universitet och högskolor*. Falun: Dalarnas Forskningsråd.
DFR-rapport 2000:2
- Ekermo, Mats (2000) *Lika men ändå olika. En empirisk utforskande studie av FoU-enheter inom socialt arbete*. Linköping: Socialstyrelsen, SoS-rapport 2000:10
- Regeringens proposition 2001/02:15 *Den öppna högskolan*. Stockholm:

Riksdagens tryckeriexpedition.

- Swedner, Harald (1996) *Socialt välfärdsarbete. En tankeram*. Stockholm: Liber.
- Tydén, Thomas (1997) *Den reflekterande kommunen. Kommuner och forskning i samverkan*. Stockholm: HSL Förlag.
- Westlund, Peter (1997) *Praktikens FoU – Socialtjänst i utveckling*. Karlshamn: Nätverksprojektet.

recension

AV KARIN WIDERBERG

Institut for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo

Nea Mellberg (2002), *När det överkliga blir verklighet: Mödrars situation när deras barn utsatt för sexuella övergrep av fäder*, akad.avh., Umeå: Boréa förlag

Sexuella övergrep mot barn: mödrarnas situation

Som opponent på Nea Mellbergs avhandling *När det överkliga blir verklighet* vill jag i denna recension koncentrera mig på några teman och frågor som hennes arbete aktualiserar och som jag menar är viktiga teoretiskt och politiskt. Men allra först ett försök till en sammanfattning och några ord om avhandlingens syfte, material, metoder och angreppssätt.

Syfte, material och metoder

Syftet med avhandlingen är att bidra till kunskapsutvecklingen om mödrars situation när de får veta eller misstänker att deras barn utsatts för sexuella övergrep av en man i en nära relation – i första hand fäder (biologiska eller sociala). Genom sitt arbete i kvinnojourrörelsen hade Nea Mellberg slagits av den komplexa situation dessa mödrar befann sig i och de motsägelsefulla samhälleliga föreställningar och signaler de brottades med. Vår okunskap härom, men också myterna om denna grupp kvinnor, var drivkraften bakom hennes önskan att försöka beskriva och förklara deras situation utifrån hur de själva förstår den. Det är alltså mödrarna som talande subjekt som här står i centrum. Tretton mödrar tillhörande tre olika kategorier har intervjuats över flera år:

- mödrar som av sina vuxna barn får reda på att dessa utsatts för övergrep som små;
- mödrar med små barn eller yngre tonåringar som berättar eller på andra sätt ger uttryck för att de utsatts för sexuella övergrep;
- mödrar vars äldre tonårsflickor berättar om övergrep och som har yngre barn tillsammans med mannen i fråga.

De tretton mödrarna har valts ut för att illustrera att situationen är komplex, inte bara för den enskilda kvinnan utan också inom gruppen som sådan. De skiljer sig sålunda åt rörande så kallade faktiska förhållanden – det övergripna barnets ålder etc – men de är lika i ett helt avgörande avseende. De tror alla på barnet, även om innebörden av detta varierar. Det Nea Mellberg tillsammans med dessa kvinnor söker svar på är: *När* ser man, *hur* förstår man vad man ser, *varför* ser man, samt vilka förståelser hänger ihop med olika ageranden. Med andra ord, de söker svar på frågan om vad som ska till för att mödrar ser och handlar när deras barn utsätts för sexuella övergrepp av sina fäder.

Nea Mellbergs utgångspunkter för dessa samtal, och för projektet som sådant, är av både kunskapsteoretiskt och teoriskt slag. Hon har en hermeneutisk grundsyn som påverkat både hur intervjuerna lagts upp – samtalen som en ömsesidig dialog, baserat på tillit – och tolkats. Hon använder sig av tre teoretiska raster (symbolisk interaktionism, social konstruktionism och feministisk teori) som läggs ovanpå varandra i tolkningsarbetet, både under och efter intervjuerna.

Konklusioner och resultat

Vad är det då Nea Mellberg har funnit? Vilka är resultaten efter att ha närmat sig frågan om ”när, hur och varför mödrar ser och agerar”, med de utgångspunkter angreppssätt och metoder som jag här ytterst summariskt har antytt? Det är en helhet som vi här ställs inför, där delarna får betydelse genom att speglas mot varandra och helheten. Denna helhetsbild ska jag strax återkomma till. Först vill jag dock bryta ut några delar, några huvudpunkter, i denna helhet, för att visa på viktiga delresultat. Nea Mellberg visar sålunda:

- **Att** ett fokus på mammans personlighet, osynliggör den sociala situationen och de sociala relationernas betydelse. Så kallad ”mother-blaming” bör istället undersökas och förstås diskursivt. Vi bör fråga oss vilken roll och funktion ett fokus på mammans personlighet spelar för förståelsen av denna typ av sexuella övergrepp.
- **Att** de samhälleliga diskurserna på temat, från tigandets till talandets diskurs, är en viktig faktor för förståelse och handling.
- **Att** den bristfälliga eller motsägelsefulla ”översättningen” av dessa diskurser i olika institutioner (polis, rättsväsen med flera) och i vardagen, mot verkar både förståelse och handling. Alla vet om att ”det” finns, men inte

här, vid detta konkreta tillfälle eller hemma i ens eget hus! Skillnaden mellan förståelsen av det som "långt borta" eller som "nära" är avgörande.

Som hon själv uttrycker det: "Möjligen är också en av förutsättningarna för att 'det' kan hända, att människor säger att 'det' händer inte här" (s.421).

- **Att** det finns ett motstånd mot att koppla övergreppet, själva handlingen, till bilden av övergriparen. Man har svårt att se mannen som övergripare istället för en som "bara" har gjort övergreppshandlingar. Det är sålunda ett motstånd mot att koppla handling till person.
- **Att** relationen till mannen är av avgörande betydelse för detta motstånd. Om kvinnan har någon form av relation till mannen är det svårare för henne att göra denna koppling. Huruvida man är "i eller ur" relationen till mannen tycks vara avgörande för när och hur man ser och handlar.
- **Att** se, förstå och handla kan vara en lång process, vilket kommer i konflikt med rättsväsendets fokus på omedelbar entydighet (klara svar och samma svar). Denna mödrarnas giltiggörandeprocess kan därigenom t o m bli till en grund för myndigheternas bristande tillit till dem. Att kvinnan ändrar syn och förståelse tolkas då som ett bevis på att man inte kan lita på henne.
- **Att** åtskiljandets diskurs, d v s fragmentariseringen av olika typer av sexualiserat våld, gör att kvinnor inte kopplar det våld mannen kan ha riktat mot dem själva till eventuellt våld och övergrepp på barnen. Åtskiljandets diskurs gäller också i myndigheterna.
- **Att** moderskapsdiskursen lägger det tyngsta och största ansvaret och skulden på kvinnan. Det gör det svårare för kvinnan att se och handla (jag borde ha sett...) och misstänkliggör dem i omgivningens ögon, samtidigt som de kanske inte får omgivningens och myndigheternas stöd för att skydda barnet, utan tvingas svika det. Metahistorien om mödrar, liksom mödrar som kunskapskälla, måste sålunda problematiseras.
- **Att** se och förstå får omfattande konsekvenser: Dels för hennes identitet (vem är hon som har valt en sådan man?), dels för relationerna, inte bara till det utsatta barnet, utan även till de andra barnen och till vänner, släkt och grannar. Hemmet löses upp, man måste kanske flytta, byta bostadsort – och därmed barnomsorg, skolor med mera – och försörjning. Att se har med andra ord stora både psykiska, emotionella, sociala och ekonomiska kostnader. Det kräver en mängd arbete, kraft och mod.

Sammanfattningsvis belyser Nea Mellberg både det yttre motståndet – rättsväsendets principer och tolkningsramar (entydighet, tvivel ska komma den tilltalade till godo, krav på bevisning), omgivningens reaktioner med mera – och det inre motståndet (identitet och självförståelse). Hon belyser också sammanhangen däremellan, där diskurserna spelar en central roll.

Så långt ett försök till en sammanfattning. Detta är ett stort arbete i flera avseenden, och då tänker jag inte bara eller inte ens främst på sidantalet (510 sidor). Det är stort, för att det täcker hela det landskap som en kontextualisering av sexuella övergrepp innebär. Det handlar här om hur kön, sexualitet och föräldraskap görs och förstås strukturellt, symboliskt och individuellt. Mödrarnas situation görs med andra ord begriplig genom en kontextualisering där diskurserna ges en framträdande roll. Det är sålunda en situation som innefattar en mängd relationer, institutioner och diskurser.

Det är också stort för att det bryter ny mark. Ett dylikt försök att teckna den sociala situationen för mödrar, vars barn utsatts för sexuella övergrepp av fadern, har inte gjorts tidigare. Och det är också därför som det blivit så stort, kanske för stort, i önskan om att få fram helheten i situationen, på bekostnad av djupstudier av delarna. När nu denna avhandling föreligger är det dock möjligt att, utifrån den helhetsförståelse som här presenteras, fokusera och gå på djupet med de olika frågorna eller delmomenten i giltiggörandeprocessen. Helheten har här visat på delarnas betydelse, så därför menar jag att Nea Mellbergs ambition att försöka täcka det hela har varit riktig på detta stadium i kunskapsutvecklingen på fältet.

Till sist är det ett stort arbete för att det är kunnigt och gediget utfört och desutom välskrivet. Nea Mellberg vet vad hon skriver om, både när det gäller vetenskapsteori, teori och empiri. Det är med andra ord ett imponerande arbete med mängder av teman och infallsvinklar att både debattera och utforska vidare. Därför var det också svårt att förbereda en opposition. Hur skulle man kunna beskriva och sammanfatta det och vad skulle man ta upp till diskussion? Jag har därför fått göra ett urval och har då tagit fasta på frågor och teman som jag menar är viktiga kunskapsteoretiskt och kunskapspolitiskt, för forskningen och politiken på detta fält framöver.

Men låt mig inledningsvis bara få understryka något som jag bara nämde under sammanfattningen av avhandlingens resultat. För mig är det en sak som, mer än något annat, förmedlas av avhandlingen som helhet – nämligen den

enorma "ork", i form av tid, arbete, energi och styrka, som ska till för att se och handla. Att Nea Mellberg lyckas förmedla de omfattande konsekvenserna av att se, inte bara psykiskt utan även socialt och ekonomiskt, tycker jag ger en ny förståelse som kan användas också på andra fält. Jag kunde för egen del läsa in min erfarenhet av att under en period ha haft min tio månader gamla pojke hos en dagmamma, där han uttryckligen starkt vantrivdes och kanske for illa, men där jag "valde" att inte se. Jag "kunde" inte se för att jag hade ett nytt jobb, i ett nytt land och var så trött och någon annan barnpassningform inte gick att ordna. Först efter det att dagmammans hade brutit armen och jag var tvungen att ta ledigt från jobbet utan lön i ett par månader, och min pojke började le igen, förstod jag att han hade varit allvarligt "deprimerad" i 6 månader. I flera år efteråt hade min pojke en enorm skräck för att att någon av oss – min man eller jag – inte skulle vara i synfältet, och kanske var det en kostnad av att vi inte "velat" se. I Nea Mellbergs mödrar känner jag igen allt: ansvar, skuld och ringa handlingsutrymme. Avhandlingen har i det avseendet, vill jag hävda, betydelse även bortom fältet sexuella övergrepp.

Nea Mellbergs avhandling kan sålunda även läsas som ett bidrag till en problematisering av vad det är vi producerar kunskap om och de bilder vi ger upphov till. Hon visar hur viktigt det är att beskriva "fakticiteten" i all dess trivialitet. Hon visar att förståelse och handling handlar om praktiska ting, och att det är just en beskrivning av de praktiska tingen som gör att vi verkligen förstår varför det är så svårt att se och att handla. Tyvärr har forskningen idag sällan denna inriktning och här kan det göras ännu mer. Nea Mellberg kunde ha gjort detta perspektiv ännu tydligare genom att lista upp all den fakticitet en giltiggörandeprocess innebär.

Men låt mig så komma över på de frågor och teman som jag menar inbjuder till en kritisk diskussion.

Urvalet: de "goda" mödrarna

Mot bakgrund av att Nea Mellberg önskar belysa giltiggörandeprocessen är det naturligt att hennes urval består av mödrar som trott på barnet. Jag saknar dock en diskussion av denna grupp i ljuset av den andra gruppen mödrar, d v s de som inte tror på sina barn och som tar mannens parti. Hur stor är respektive grupp? Vad är vanligast? Och hur ser situationen ut för de "onda" mödrarna? Hade de kanske kunnat lära oss något annat eller ännu mer om diskurserna? Kvinnorna

i Nea Mellbergs material är ändå ytterst sett de goda mödrarna, de som tror på barnen. Urvalet kunde ha motiverats, problematiserats och diskuterats mer.

Metoden: Det dialogiska samtalet

Nea Mellberg använder ett helt kapitel (kap 3) för att redogöra för hur samtalet mellan henne och mödrarna utformats. Det antyds (s.75, s.272-73) att det skiljer sig ifrån den typ av samtal kvinnorna kan ha haft på kvinnojourer, med terapeuter, rådgivare etc. Det saknas dock en närmare redogörelse för denna skillnad och för de konsekvenser det kan tänkas ha för kunskapsbildningen. Fanns överhuvudtaget ett dylikt material att tillgå? Vad för slags bild av mödrarnas situation skulle man få om man ställde samman ett sådant material? Och hur skulle den kunna tänkas avvika från den bild Nea Mellberg här ger oss? Det är en brist att dessa frågor inte besvaras. Läsaren borde ha delgivits skälen till varför denna typ av material inte inkluderades i projektet.

Genom tillit, samvaro, närvaro och dialog både före, under och efter intervjun, får Nea Mellberg mödrarna att berätta sin historia om "saken".

Syftet har inte varit att ifrågasätta eller "störa" historien à la någon form för misstankens hermeneutik. Tvärtom. När det gäller forskning på övergripare har termen "mikrofonstativ" använts för att uttrycka en kritik mot forskare som i intervjun och/eller analysen endast reproducerar männens egen förståelse. Ett kritiskt förhållningssätt till det som säges efterlyses sålunda. Kan eller bör en dylik kritik också riktas mot dem som forskar på offer? Är Nea Mellberg själv ett mikrofonstativ? Eller är offerforskning något annat, i så fall hur och varför? Frågorna är med avsikt provokativt formulerade. Jag menar att frågan om mikrofonstativ är viktig och fruktbar för oss alla att besvara, oavsett om vi forskar på gärningsmän eller offer. Nu vill jag framhålla att det tillvägagångssätt som Nea Mellberg använt i intervjuerna framstår som en förutsättning för att dessa historier har kunnat berättas som de har gjorts. Detta förhindrar dock inte att "subjektets röst" borde ha tematiserats kunskapsteoretiskt. Nea Mellbergs socialkonstruktionistiska utgångspunkt och intresse för diskurser borde ha inbjudit härtill. Om dessa teoretiska utgångspunkter kopplats tydligare till metoden och intervjuernas utformning, det vill säga "översatts" empiriskt, skulle kanske det diskursiva elementet i "subjektets röst" ha blivit ännu tydligare.

Mödrarnas historia är, eller kan, med andra ord vara en utgångspunkt för en analys av diskurser och dess bärare (institutioner etc). Det gör Nea Mellberg

också, men själva perspektivet är inte helt klart uttryckt och genomfört, och därför kan såväl intervjuformen som kunskapsprojektet – mödrarnas röst – ifrågasättas just i termer av ”mikronfonstativ”

Normalitetsförståelsen och dess konsekvenser

Nea Mellberg tar sin utgångspunkt i feministisk forskning om sexualiserat våld och refererar bl a till Marianne Brantsæters avhandling (Brantsæter 2001) om hur män, som sitter dömda för sexuella övergrepp mot barn, förstår vad de gjort. Dessa män är enligt yttre karakteristika ”vanliga” och förstår sig inte bara som sådana, utan också som normala (män har stark könsdrift och säger inte nej när tillfället ges). Även det de gjort förstår de i vissa fall som både vanligt och normalt. Genom dom och behandling får de tillgång till andra diskurser. De lär sig att de själva är offer (behandlingdiskurser) och/eller att de har gjort barnet illa (feministiska diskurser). I traditionell forskning, så kallad pedofiliforskning, letar man efter det avvikande och det ”sjuka” och förstår sexuella övergrepp i termer av ”vi och dem”. I kontrast till detta har feministisk forskning varit upptagen av att förstå sexuella övergrepp inom ramen för hur vi gör och förstår kön, som en överdrift av den kulturella maskulinitetsförståelsen.

Nea Mellberg bygger på den feministiska förståelsen och de män som mödrarna beskriver är i deras ögon också vanliga och – åtminstone länge – ”normala”. Konsekvenserna av en dylik förståelse skulle kunna vara att sexuella övergrepp mot barn ursäktas, eller åtminstone att de inte leder till handling eller till den typ av handling som en anmälan innebär. En anmälan innebär ju att mannen görs till brottsling, till avvikande och sjuk. Hade med andra ord en förståelse av det som ”sjukt” underlättat en anmälan? Samtidigt visar Nea Mellberg att en förståelse av det som sjukt medför att det är svårare att se. Krävs det kanske olika förståelser; en för att se och en annan för att handla? Kräver en feministisk förståelse egentligen ett annat handlingsutrymme, en annan juridik, andra institutioner etc än det som finns idag? Vilka är med andra ord konsekvenserna av olika förståelser?

Samma problematik gäller för det utsatta barnet. Talandet och handlingens diskurs innebär att barnet måste konsolideras och befästas som offer – och fadern som gärningsman. Övergreppen måste vara allvarliga nog, de måste helst haft konsekvenser och kunna bevisas. En process sätts igång där saken tenderar att ”över”-fokuseras. Processen kan också göra det ”värre” för barnet. I sam-

band med våldtäckt har det talats om rättssaken som en andra våldtäckt. Innebär inte också denna typ av saker ett andra övergrepp? Vi vet att barnet har behov av att bli trodd, men rättsapparaten gör både saken och parterna till ett annat "fenomen". Att denna typ av argument också använts som en motdiskurs, d v s mot en synliggöring av sexuella övergrepp, får inte hindra oss från att se och problematisera det. Jag menar att man måste kunna hålla två bollar i luften samtidigt; det är viktigt att handla men handling kan vara skadlig. Det är det sistnämnda som måste problematiseras, då det ju påverkar betingelserna för handling, vilket mödrarna själva klart ger uttryck för. Med en annan officiell hantering, så hade vi alla kanske sett och handlat tidigare och oftare. Jag skulle önskat Att Nea Mellberg hade fört en mer principiell diskussion om detta, eftersom det är synnerligen viktiga politiska frågor, där forskningen kan bidra till mer reflekterade val.

Diskursperspektiv och diskursförståelse

Nea Mellberg gör mer en analys av centrala diskurser än en diskursanalys (visar hur de kommer till uttryck ut i talet/texten). Tillvägagångssättet är fruktbart och de diskurser som hon valt ut framstår som centrala. Men medan moderskapsdiskursen och den juridiska diskursen framställs och framstår som rätt klart avgränsade och entydiga, så blir det mer problematiskt när det gäller "den dominerande samhällsdiskursen". Här saknar man ett klagörande av vad som egentligen avses och vem som är diskursens bärare. Och härigenom osynliggörs viktiga frågor. Indelningen i tiggandets och talandets diskurs blir både otillräcklig och problematisk. En feministisk diskurs är bara en röst i kören av röster hos myndigheter och i rättsväsendet. Det finns som bekant andra diskurser även inom forskningen, den traditionella forskningen (med t ex "pedofilperspektiv" eller "motherblaming") är ett exempel. Marianne Brantsæters internationella översikt av forskning på sexuella övergrepp mot barn visar att det är den sistnämnda diskursen som är den dominerande i omfattning, resurser och prestige. Vilken diskurs är den auktoritativa rösten i Skandinavien och vilken dominerar vårt forskningsfält? Här tror jag att vi feminister ofta begår det felet att vi tror, att det vi förstår och vet, delas av andra – när det istället är något vi hela tiden måste kämpa om och för. Och tar vi andra fält och arenor, t ex porrindustrin eller modeindustrin, så gäller där andra förståelser. Vi har också den totala liberaliseringsdiskursen som i frihetens namn vill avkriminalisera sexuella relationer

mellan vuxna och barn. Här finns alltså flera diskurser, som förs på olika arenor, av olika parter och med olika styrka. Det är ett kampfält och jag tror att termen "den dominerande samhällsdiskursen" osynliggör detta. Istället för att ta det som en utgångspunkt – att den finns och vad den är – så bör den utforskas. Även om jag menar att det i sig kanske hade varit en för stor uppgift i denna avhandling, så saknar jag en problematiserande framställning av detta.

Mina frågor och kritiska kommentarer till trots – vem gäller förreiset inte dessa frågor för? – så är detta ett stort och viktigt arbete både för forskningen och politiken på detta fält. Jag vill därför gratulera inte bara Nea Mellberg här till utan även Umeå universitet och då särskilt sociologiska institutionen. Här är en forskare som inte bara är synnerligen allmänt kompetent vetenskapsteoretiskt, teoretiskt och empiriskt, utan som har vågat och orkat utforska ett fält som är så viktigt för oss alla, men som det inte varit tradition att "se". För även hos forskare finns det ett motstånd mot att se och handla. Att bryta med "male-stream sociology" har sina kostnader. Men att det är fruktbart och bör belönas, visar denna avhandling.

Referenser

Brantsæter, Marianne (2001) *Møter med menn dømt for seksuelle overgrep mot barn*. Dr. polit. Avhandling. Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo

recension

AV TOBIAS OLSSON

Institutionen för informationsvetenskap, Uppsala universitet

Raymond Williams (2001/1974) *TV: teknik och kulturell form*. Övers. Gunnar Sandin. Lund: Arkiv Förlag

Om trygghet under usikkerhet

Raymond Williams var förmodligen irriterad när han skrev *Television: Technology and Cultural Form* (1974). Bland annat på att den dominerande traditionen inom medieforskningen ägnade sig åt den kuriösa uppgiften att mäta TV:s effekter. Den naturvetenskapligt inspirerade masskommunikationssociologin, som vid denna tidpunkt dominerade medieforskningen, hade givits tolkningsföreträde; det var den som bestämde vilka frågor som skulle ställas om teven och som föreskrev hur de skulle besvaras. Därför blev problemformuleringen ”vilka effekter har TV?” och metoden statistisk mätning. Effektmätandet hade dessutom den ytterligare egenheten, att det helt och hållet negligerade kulturstudiernas närmande av och förståelse för mediet ifråga. Frågor om ”televisionens text” och mötet mellan text och läsare hade därför kringgåts, vilket nog inte gjorde litteraturvetaren i Raymond Williams mindre enerverad.

Men allra mest irriterad var han nog på effektmätandets ideologiska dimensioner. Effektmätandet, konstaterar kritikern Williams, glömmer bort den allra viktigaste frågan: intentionen (2001:110). Att ställa och besvara frågor om TV:s effekter utan att se teven i dess sociala och kulturella sammanhang är inget annat än ideologi, menade han. Det riktar uppmärksamheten bort från den viktiga frågan om vilka ambitioner som finns bakom tekniken.

Effektmätandet var dock inte ensam källa till irritation. Marshall McLuhan var nog en annan. Den kanadensiske litteraturvetaren hade i boken *Understanding Media: The Extensions of Man* (1964, översatt till svenska 1967) ytterligare preparerat ett framträdande spår i den vetenskapliga debatten om medierna i allmänhet och TV i synnerhet – det medieteoretiska spåret. I McLuhans tappning är medierna de dominerande samhälls- och kulturformarna.

Medierna blir orsakerna och allt annat deras verkningar. Om boktryckarkonsten skrev McLuhan: "[D]en föreställning om homogen repeterbarhet som härrörde från den tryckta boksidan sträcktes ut till att gälla alla angelägenheter i livet, och ledde efterhand till alla dess former för produktion och social organisation från vilka hela västerlandet kan härleda så mycket tillfredsställelse och nära nog alla sina karakteristiska drag" (1962/1969:188). Om teven påpekade han att den skulle skapa en situation där: "[V]ästerns litterata [...] människa snabbt och handfast kommer att formas till en sammansatt och djupstrukturerad person som är fullt medveten om sitt totala ömsesidiga beroende av och samhörighet med resten av mänskligheten" (1964/1999:63).

Mot de tankar om medierna som Marshall McLuhan formulerade hade Raymond Williams åtminstone två tydliga invändningar. Dels mot McLuhans tendens att inte vilja se medierna som produkter av samhället, dels mot hans sätt att se mediernas effekter som ohejdbara och som givna av deras form. Williams påpekade i stället (2001:118): "Vad som tvärtom behöver upptäckas är en radikalt annorlunda position där tekniken, inklusive kommunikationstekniken och specifikt television, är både intention hos och effekt av en specifik samhällsordning."

Det går med andra ord inte att ta miste på, att Raymond Williams sökte en väsentligt annorlunda grund för förståelsen för televisionen än den som erbjöds av dåtidens framträdande tanketraditioner. Det var bland annat den han försökte formulera i boken *Television: Technology and Cultural Form*, som nu föreligger i svensk översättning i Arkiv förlags serie Moderna Klassiker (Tv: teknik och kulturell form).

Boken är i verklig mening en klassiker och har som sådan redan kommenterats och diskuterats i många olika sammanhang. Därför är förmodligen dess huvuddrag redan bekanta för många. Bokens första kapitel hanterar tekniken och samhället och rymmer bland annat en kritisk reflektion omkring olika former av orsak och verkan mellan teknik och samhälle. Här formulerar Raymond Williams tydlig kritik mot den tekniska determinism – idén att tekniken formar samhället – han tyckte sig se i till exempel Marshall McLuhans tankar om mediernas utveckling och konsekvenser. Dessutom beskriver han två socialhistorier. Dels tevens tekniska, dels TV-användningens socialhistoria. Det är inom ramarna för den sistnämnda historien han anför det omtalade begreppet rörlig privatisering (*mobile privatisation*) för att beskriva televisionens plats i samtiden. Televisionen, påpekar Williams, passar väl in i skapandet av det industriella sam-

hällets rörliga men samtidigt hemcentrerade tillvaro.

Bokens andra kapitel är kort – bara åtta sidor i den svenska upplagan – och närmar sig televisionen som praktik. Här beskriver och diskuterar Raymond Williams bland annat de olika formerna för organisering av televisionen – den marknadsreglerade formen och public service-organiseringen. Kapitel tre och fyra är på olika sätt ingående diskussioner om TV-innehållet. Det tredje kapitlet ägnas televisionens genrer, medan kapitel fyra utgörs av beskrivningar och analyser av det faktiska TV-innehållet. I kapitel fem återkommer diskussionen om orsak och verkan ifråga om kommunikationstekniker och det är här han för den något irriterade diskussionen med 1970-talets dominerande tanketraditioner inom medieforskningen. Det avslutande kapitlet – kapitel 6 – blickar framåt mot den förväntade utvecklingen på TV-området och det kan i förbigående nämnas att historien kom att ge Raymond Williams rätt ifråga om många av de förändringar han förutsåg.

Den korta genomgången av bokens innehåll gör en av dess stora förtjänster uppenbar. Mot den utbredda tendensen att bara uppmärksamma en aspekt av medierna – till exempel deras innehåll men inte organiseringen, eller publiken men inte de ekonomiska strukturerna runt medierna – utarbetar Raymond Williams en förståelse för alla dessa mediets dimensioner. Han uppmärksammar till exempel att televisionen utvecklats inom ramarna för det kapitalistiska samhället utan att för den sakens skull avfärda innehållet som ”en ideologisk förlängning av de ekonomiska relationer som skapat tekniken”, vilket annars inte är en alldeles ovanlig strategi inom ramarna för kritiska mediestudier. Tack vare det flerdimensionella närmandet har också bokens bidrag till fältet för mediestudier blivit mångsidigt.

Vad gäller de delar av boken som berör TV-innehållet (kapitel 3 och 4), bidrar Raymond Williams med det som samhällsvetenskapen gör när den är som nyttigast – han lämnar viktiga bidrag till ett språk för att bättre kunna tala om ett fenomen. Med enkla medel ger han insikt i tevenemediets former. Han visar till exempel att teven delvis fylls med former som hämtar inspiration från redan existerande kulturella uttryck, som nyheter (från radio och tidningar), utbildningssituationer (från utbildningsinstitutionerna) och drama (från teatern och filmen). Han visar också hur teven som medium bidrar till att skapa helt eller delvis nya former. Hit hör till exempel dramadokumentärer och featureprogram, som är unika för TV-mediet med dess särskilda egenskaper, till exempel känslan av ome-

delbar närvaro. Med hjälp av goda kunskaper om kulturen i allmänhet och med sin känsla för tevekulturen i synnerhet skapar Williams överblick över mediets framväxande genrer.

Beskrivningen av tevens former är inte det enda bidraget till förståelsen för mediets innehåll. Raymond Williams skapar också nya begrepp för att beskriva televisionen som kulturell form, till exempel planerat flöde (*planned flow*). Begreppet rör sig i gränzonen mellan en beskrivning av innehållet och tittarens upplevelse av detsamma. TV – påpekar Williams – presenterar inte bara olika program i sekvenser, utan istället utgör de enskilda programmen, reklamen och påannonseringarna en helhet:

Det som nu presenteras är inte, med gamla termer, ett program av åtskilda enheter med specifika inskott, utan ett planerat flöde, där den verkliga serien inte är den publicerade sekvensen av programinslag utan denna sekvens omvandlad genom infogning av ett annat slags sekvens, så att dessa sekvenser tillsammans utgör det verkliga flödet, den faktiska "sändningen". (Williams, 2001:84)

Idén om teveinnehållet som ett planerat flöde har knappast gjorts mindre relevant av mediets utvecklingen sedan mitten av 1970-talet, utan framstår vara ett heuristiskt begrepp också för samtida studier av TV-innehåll. Efter det breda genombrottet för den teveestetik som odlats i kanaler som MTV och Z-TV känns begreppet snarast yttermera relevant. Raymond Williams metod för att närma sig TV-innehållet borde väl förresten också kunna inspirera försök till liknande beskrivningar av innehållet i våra nya former för kommunikation, till exempel internet?

Bokens bidrag till förståelsen för TV som teknik och dess relation till samhället (se särskilt kap. 1 och 5) har också inspirerat till vidare studier. Raymond Williams betoning på att teven skulle förstås som: "[...] intention hos och effekt av en specifik samhällsordning." (Williams, 2001:118), har till exempel sin tydliga motsvarighet i samtida studier av mediernas politiska ekonomi. Författare som britten Nicholas Garnham, Graham Murdock och Peter Golding (se till exempel Mosco, 1996; Golding & Murdock, 2000 för en översikt) kan särskilt nämnas i det här sammanhanget, vilka ofta refererar till och diskuterar Williams idéer. Studierna av mediernas politiska ekonomi, som fokuserar sådant som kommersialiseringstendenser och varugörandet av mediepubliken, utgör intressanta exempel på vad studiet av vad som finns "bakom" tekniken och dess inne-

håll kan bidra med.

Från det tidiga 1990-talet och framåt har Raymond Williams tankar om teknik och samhälle kommit att ges särskild uppmärksamhet inom ramarna för studier av användningen av nya informations- och kommunikationstekniker (se t ex Hirsch, 1992; Silverstone, 1994; Mackay, 1997; Preston, 2001). Här har Williams argument, att tekniken formas av sociala och kulturella faktorer utökats till att också omfatta teknikanvändarna – även teknikens konsumenter formar och omformar tekniken och dess ”effekter”.

I det här sammanhanget har en del kritik kommit att riktas mot Williams idéer. Raymond Williams tenderar, har det påpekats (Mackay & Gillespie, 1992; Moores, 1995), att glömma bort det sociala formande av medierna som sker hos deras användare i vardagslivet. Kritiken är riktig, såtillvida, som han inte i exakta formuleringar beskriver att också publiken bidrar till formandet av den nya informations- och kommunikationstekniken, åtminstone inte i boken *Tv: teknik och kulturell form*. Å andra sidan var vardagslivet och dess kulturer av central vikt för hela hans intellektuella projekt, varför påpekandet framstår vara delvis missriktat. Dessutom krävs det inte mycket fantasi för att mellan raderna läsa in, att han menar att det sociala formandet av tekniken också fortsätter bland dess användare. Hur ska man annars tolka en passage som den följande?

Sålunda kan ett sprängämne utvecklas på order av den härskande klassen eller för att ge vinst åt ett industriföretag, men ändå komma att användas av en revolutionär grupp mot denna härskande klass, eller av brottslingar mot industriföretagarens egendom. (Williams, 2001:119)

Är det då någon poäng i att översätta en bok och ge ut den igen om den redan har stor betydelse, kan man fråga sig? Eller – annorlunda uttryckt – hade Raymond Williams haft något att irritera sig på idag, som motiverar att hans högintressanta bok åter ges ut? ”Ja, definitivt”, måste svaret på frågan bli. De effektstudier som Williams irriterade sig på är förvisso så gott som uttrangerade från fältet för mediastudier. Effektmätandet behöver i dag inte kritiseras mer än på det sättet att det då och då får debatteras bara för att alla ska komma ihåg hur snett medieforskningen skulle ha kunnat hamna.

Däremot har många av de idéer som Marshall McLuhan gav uttryck för i relation till teven kommit i retur i och med utvecklingen av nya informations- och kommunikationstekniker i allmänhet och internet i synnerhet. När den post-strukturalistiskt inspirerade historikern Mark Poster (1995:57ff) skriver att

modernitetens fasta subjekt blir mångsidiga och föränderliga av de nya medierna känns inte McLuhans tankar om att nya medier skapar ett nytt förhållnings-sätt till omgivningen långt borta (se t ex McLuhan och Powers, 1989:8). Inte heller då Manuel Castells i sitt omskrivna verk "Informationsåldern: ekonomi, samhälle och kultur" föreslår att (1996/1998:377): "[D]e nya medierna skapar ett system där själva verkligheten är helt fångad, helt nedsänkt i ett virtuellt bildsammanhang, i en låtsasvärld där företeelserna inte bara finns på den skärm genom vilken erfarenheten kommuniceras, utan där de blir själva erfarenheten" är steget långt till McLuhans generella idéer om att nya medier innebär en grundläggande omvandling av vår verklighetsuppfattning. Arkiv förlags nyutgivning av *Tv: teknik och kulturell form* borde kunna inspirera till utvecklandet av andra, mer socialt och kulturellt förankrade tankar om de senaste i raden av nya medier. Häri ligger den stora poängen i nyutgivningen av Raymond Williams reflexioner på temat medier, kultur och samhälle.

Att de sedan klätts i behaglig svenska av översättaren Gunnar Sandin gör inte saken sämre. Den okomplicerade klarhet som utmärker Raymond Williams text har inte gått förlorad i översättningen. Det är gott så. Att översättaren i titeln dessutom valt att använda teknik framför det alltmer vanligt förekommande teknologi gör honom inte mindre värd att berömmas.

Den amerikanske kultursociologen Jonathan Sterne (1999) har föreslagit, att någon borde skriva en sådan bok om internet som den Raymond Williams skrev om TV. Det är inte svårt att hålla med honom. Däremot bör det tilläggas att originalet fortfarande, på egen hand, ger många uppslag och idéer.

Referenser

- Castells, M. (1996/1998) *Informationsåldern: ekonomi, samhälle och kultur: Nätverkssamhällets framväxt* (vol. 1). Övers. Sven-Erik Torhell. Göteborg: Daidalos.
- Golding, P. & G. Murdock (2000) 'Culture, communications and political economy.'. I J. Curran & M. Gurevitch red. *Mass Media and Society*. Tredje upplagan. London: Arnold.
- Hirsch, E. (1992) 'The long term and the short term of domestic consumption: an ethnographic case study'. I R. Silverstone & E. Hirsch red. *Consuming*

- Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*. London: Routledge.
- Mackay, H. & G. Gillespie (1992) "Extending the social shaping of technology: ideology and appropriation", *Social Studies of Science*. Vol. 22 (4).
- Mackay, H. (1997) 'Consuming communication technologies at home'. I H. Mackay red. *Consumption and Everyday Life*. London: Sage i samarbete med Open University Press.
- McLuhan, M. (1962/1969) *Gutenberggalaxen: den typografiska människans uppkomst*. Övers. Richard Matz. Stockholm: Bokförlaget Pan/Norstedts.
- McLuhan, M. (1964/1999) *Media: människans utbyggnader*. Andra upplagan. Övers. Richard Matz. Stockholm: Norstedts.
- McLuhan, M. & B. Powers (1989) *The Global Village: Transformations in the World Life and Media in the 21st Century*. New York: Oxford University Press.
- Moore, S. (1995) *Interpreting Audiences: The Ethnography of Media Consumption*. London: Sage.
- Mosco, V. (1996) *The Political Economy of Communication: Rethinking and Renewal*. London: Routledge.
- Poster, M. (1995) *The Second Media Age*. Cambridge: Polity Press.
- Preston, P. (2001) *Reshaping Communications: Technology, Information and Social Change*. London: Sage.
- Silverstone, R. (1994) *Television and Everyday Life*. London: Routledge.
- Sterne, J. (1999) 'Thinking the internet: cultural studies versus the millennium'. I S.G. Jones red. *Doing Internet Research: Critical Issues and Methods for Examining the Net*. Thousand Oaks: Sage.
- Williams, R. (1974) *Television: Technology and Cultural Form*. London: Fontana.